

İnanç Turizmi Bağlamında Hac ve Umre

Hasan Köşker¹

Özet

Dini seyahatlerin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Bütün din ve inanç sistemlerinde kutsal mekânların ziyaret edilmesi teşvik edilmektedir. İslam dininde de genel anlamda seyahatler teşvik edilmekle birlikte hac seyahati emredici, umre ise özendirici bir niteliktedir. Birçok araştırma, hac ve umre seyahatlerinin turizmle ilişkili olduğunu ve bir turizm olayı olduğunu, bazıları da bu yolculuğun turizmle açıklanamayacak kadar kapsamlı ve manevi bir yolculuk olduğunu ileri sürmektedir. Bu bölümde hac ve umre kavramları, hac ve umrenin sosyo-kültürel işlevi, hac ve umre pazarı, Türkiye’de hac ve umre mevzuatı, dini seyahatler, din ve turizm, dini seyahatlerin turizm ilişkisi ile hac ve umrenin turizmle ilişkisine değinilmiştir.

Hac ve Umre

Hac, kutsal bir yere kutsal amaçlar için yapılan yolculuktur (Rountree, 2002: 482). Dini hareketliliğin ilk ve en uzun şekli olan hac, kutsal bir yere yapılan yolculuk olmakla birlikte, ruhani ritüellerin de yaşandığı bir insan hareketliliğidir (Bideci, 2018). Hac sadece İslam dinine ait bir seyahat değildir. Tüm uygarlıklarda hac kutsal yolculuk anlamına gelmekle birlikte (Kömürcü ve Küçükaltan, 2020), bu yolculuğun başlangıcına veya bitişine eşlik eden bayramların ve kutlamaların olduğu bilinmektedir. Hacca ait mekânların tarihin her döneminde ve tüm farklı toplum tiplerinde evrensel bir yapı özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Bu mekânların etrafı çoğu zaman korkuluklar, taş veya örülü duvarlarla çevrilir. Bu durum o yörenin kutsallık anlayışını gösterdiği gibi dünyevi nitelikte sayılanın kutsal olandan ayrıldığı anlamına dayanır (Abidoğlu, 2021: 20-21). Birçok kutsal yapıda olduğu gibi Kâbe’nin de etrafı Harem duvarları ile çevrilidir. Kâbe kelimesi ka’b kökünden gelmektedir. Ka’b, yüksek olmak, dört köşe şeklinde olmak tomurcuklanmak anlamına gelmektedir. Kâbe’nin diğer isimleri; Bekke,

1 Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Karadeniz Ereğli Turizm Fakültesi, hasankosker@yahoo.com ORCID: 0000-0003-0662-8301

Beytullah, Beyt'ül-Atik, Hatime, Basse, Beytül-Haram, Kadis, Nazır ve Karye-i Kadime'dir (Tutar, 2001: 76).

Hac terimi İbranice'de "hag" şeklinde ifade edilmektedir. Bayram anlamında kullanılan bu terim "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" anlamındaki "hvg" kökünden türetilmiştir. Hac veya hag terimleri Sâmî dilinde kullanılan çok eski bir terimdir. Bu terim sözlükte ziyaret amacıyla bir yere yönelmek, kastetmek, ulaşmak (Kotan, 2021: 20), çokça gidip gelmek, oymak, yarmak delip geçmek anlamlarına gelir (Yalçınkaya, 2011: 29). Fikhî terim olarak ise hac, Hicri/ay takvimin on ikinci ayı olan Zilhiccenin sekizinci gününde başlayıp on ikisine kadar beş günlük zaman zarfında (Muneeza ve Mustapha, 2021: 662) Kâbe'yi ve etrafındaki kutsal sayılan mekânları kuralına uygun bir şekilde ziyaret etmek ve buralarda yapılması gereken tüm ibadetleri yerine getirmektir (Kartopu, 2009: 82). Bu ibadeti yerine getirenlere Türkçede hacı denilmektedir.

Umre terimi; ziyaret etmek, uzun ömürlü olmak, evi imar etmek, bir yerde ikamet etmek, korumak, malı fazla olmak ve Allah'a kulluk etmek anlamlarına gelen "a-m-r" kökünden türemiştir (Karagöz vd., 2018: 199). Umreyi gerçekleştirmeye i'timar, umre yapana mu'temir denir (Kotan, 2021: 33). Fikhî terim olarak umre; ihram giyerek Kâbe'yi tavaf etmek, Safa ile Merve arasında say yaptıktan sonra tıraş olmak suretiyle ihramdan çıkılarak yapılan ibadettir (Yalçınkaya, 2011: 28; Özdemir, 2017: 2).

İslam tarihi açısından Hicaz Bölgesi çok önemli bir yer tutmaktadır. İslamiyet bu bölgenin iki önemli şehri olan Mekke'de ortaya çıkmış ve Medine'de yayılmıştır. Mekke dini bir merkez olarak Müslümanların ziyaret etmesi gereken en kutsal mekân olarak kabul edilmektedir. Hz. Muhammed Mekke'de dünyaya gelmiş, Müslümanların kiblesi ve hac ibadetinin sembolü olan Kâbe bu topraklarda bulunmaktadır. Kotan (2021: 16-20), Kâbe'nin yapılış tarihine yönelik bir çok rivayet olduğunu, bazı kaynaklarda Hz. Adem'e kadar dayandırıldığını, Kur'anı Kerim'de ise Kâbe'nin Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın ortak babası olan Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından yapıldığı yönünde ayetlerin olduğunu ifade etmektedir. Bu kutsal mekanda Hz. Adem, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail gibi bir çok peygamberle birlikte İslam peygamberi olan Hz. Muhammed ile onun arkadaş ve yoldaşları olan ashabının anıları bulunmaktadır (Külçür, 2019). Bu bağlamda Mekke diğer ilahi dinler özellikle de Müslümanlar arasında gerek hac gerekse umre amacıyla gidilmesi gereken kutsal bir destinasyon olarak yoğun bir ilgi görmektedir. Nitekim Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an ve dini önderleri olan Hz. Muhammed Müslümanları hacca ve umreye davet etmektedir. Buradaki kutsal mekânlarda yapılacak ibadetlerin

onların hayatları için manevi açıdan bir dönüm noktası olacağı yönünde teşvik edici ifadeler bulunmaktadır. Haccın yapılması konusundaki ifadeler emredici niteliktedir. Kuran’da Bakara suresinde “*Hac ve umreyi de Allah için tam yapın... (Bakara suresi 196)*, Ali İmran suresinde “*Orada apaçık deliller; (ayrıca) İbrahim’in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna güç yetenlerin o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerine bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir*” (Al-i İmran, 97), Hac suresinde “*İnsanlara hac ibadetini duyur, gerek yaya gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar*” (Hac, 27) denilmektedir. İslam peygamberi Hz. Muhammed, İslam dininin beş temel şartından birinin de hac yapmak olduğunu ifade etmektedir. Konuyla ilgili bazı hadisler; “*Ey insanlar Allah size hacı farz kılmıştır*” (Karagöz vd., 2018: 25), “*Yaşlının, küçüğün ve kadının cihadı hac ve umredir*” (Özdemir, 2017: 4), “*Hac ve umreyi peş peşe yapınız! Çünkü hac ve umre köriğün demir, altın ve gümüşün kir ve pasını giderdiği gibi günahları ve fakirliği giderir. Kabul edilmiş haccın sevabı ise cennetten başka bir şey değildir*”, “*Allah’ın elçileri üç çeşittir; gaziler; hac yapanlar ve umre yapanlardır*” (Kılıç ve Yılmaz, 2022: 202).

İlgili ayet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere hac ve umre tüm Müslümanlar için önemli olan ibadetlerdendir. Ancak hac ve umre arasında bazı farklar bulunmaktadır. Hac mali gücü yerinde, akli baliğ, sağlıklı ve hür olan her Müslümanın belirli bir zaman diliminde ömründe en az bir kez yerine getirmesi gereken zorunlu/farz bir yolculuk/ibadettir (Muneeza ve Mustapha, 2021). Umre ise gönüllülük esasına dayanan hac günleri hariç bütün yıl yapılabilen zaman sınırlaması ve zorunlu olmayan bir ibadettir. Umrede hac ibadetine benzer ibadetler yapılmakla birlikte hacda yapılan ibadetlerin hepsinin yapılması zorunlu değildir (Almuhri ve Alsawafi, 2017). Umrede Arafat ve Müzdelife vakfesi, kurban kesme ve şeytan taşlama görevleri bulunmamaktadır. Bu nedenle hacca büyük hac, umreye de küçük hac denir (Karagöz vd., 2018: 200). Diğer taraftan umre tek başına veya hac ibadetiyle birlikte yapılabilmektedir. Literatüre bakıldığında da İslamiyet’in ilk dönemlerinden itibaren hadis ve fıkıh eserlerinde hac ve umre bazen farklı başlıklar altında veya hac bölümü içinde umreye değinildiği görülmektedir (URL-1).

Hac ve Umrenin Sosyal ve Kültürel Etkisi

Hac ve umre duygu ve gayeleri aynı olan insanların bir araya gelmesini, birlikte Allah’a yönelmesini sağlayan, insanların kültür ufkunu da genişleten sosyal bir seyahattir (Tosun, 2014). Bireyin etrafındaki dünya ile ilişki kurmasını, yeni yerler görmesini ve değişik insanlarla iletişim kumasını sağlamaktadır. Kutsal topraklara gelen kişi daha önce teorik olarak bildiği

İslam kardeşliğini canlı olarak yaşamaktadır (Şen, 2003). Hac ve umre, bireyin kendini tanımasına, kendisiyle ve toplumla barışık yaşamasına, toplumsal huzur ve barışa hizmet eder. Müslümanların sorumluluk bilincini geliştirecek onlara beraber hareket etme yetisi kazandıracak, motive edici, karşılıklı saygı, bilgi, tecrübe ve kültürel alış veriş yapma imkânına sahip tam anlamıyla yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayan bir ibadettir (Köse, 2019: 50-51).

Hac ve umre özellikle de Vakfe grup halinde gerçekleştirilen dini bir ibadettir. Hac ve umrenin toplu bir şekilde eda edilmesi ve dünyadaki tüm Müslümanları bir araya getirmesi doğal bir sosyal ortam ve kardeşlik ruhunu beraberinde getirmektedir. Müslümanların grup halinde hareket etmesini, birlikte ibadet etmesini, aynı bütünün bir parçası olarak ortak değerler etrafında toplanma duygusunu pekiştirmektedir (Öz, 2021). Hac ve umre Müslümanlar arasındaki iletişimin de önemli bir parçası olup (Kurnaz, 2013; Almuhri ve Alsawafi, 2017) aynı istek ve inançları olan insanları birleştirici etkisiyle (Caidi, 2019: 45) evrenselliğin, kardeşliğin, eşitliğin, birlik ve beraberliğin bir sembolüdür (Aizatullah, 2013). Hac esnasında birey yerel bir insan olmaktan çıkıp evrensel bir insan olmaktadır. İbadetin yanı sıra dünya insanları tanıyan onların yaşadığı yerlere dair bilgisi olan kişi konumuna gelmektedir (Öz, 2021). Hac ve umre dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Müslümanların eşit olduklarını, aralarında fark olmadığını, birlikte kardeşçe yaşayabilecekleri duygusunu yerleştirir. Diğer taraftan dünya Müslümanlarının birbiriyle tanışmasını, kaynaşmasını, sosyo-kültürel etkileşimini, manevi bir duygu alış verışı içine girmesini, ortak duygu, düşünce ve amaç çerçevesinde birleşmelerini sağlamaktadır. Hac ve umre aynı renk, soy, cinsiyet, dil, meslek, rütbe, sınıf, coğrafya, giyim ve kültürel farklılıkların bir ayrışma nedeni olmadığı bilakis birliktelik, kaynaşma ve dayanışma nedeni olduğu bilincini yerleştirmektedir (Asutay, 2010; Erkol, 2012; Bianchi, 2017). Bu yönüyle hac ve umrenin Müslümanlar için aynı zamanda çok kapsamlı bir kongre işlevini yerine getirdiği, sosyal ve kültürel alış veriş ortamı oluşturduğu, ortak değerler etrafında bütünleşme aracı da olduğu ifade edilebilir.

Hac ve umre ibadeti Müslümanlara unutamayacakları derin hatıralar bırakmaktadır. Onların sabır, tahammül, güçlüklerle katlanma, sıkıntılara göğüs germe, problem çözmeye, büyük kalabalıklarla birlikte aynı anda hareket ederek aynı şeyleri yapabilme, yardımlaşma ve dayanışma, disiplin, düzen, belli kurallara uyma vb. ahlaki özellikleri de geliştirmektedir (Erkol, 2012: 51; Köse, 2019: 50-51). Hac ve umre seyahatleri insanlara kendilerine ailesine topluma ve tüm insanlığa sorumluluk bilinciyle yeni bir hayata başlayabilecek bir enerji aşılamaktadır (Şen, 2003). Bu seyahatler, bireyin

kendisini tanımasını, kendisine çeki düzen vermesini, kendisiyle ve toplumla barışık yaşamasını, bireyin toplumsal huzur ve barışa hizmet edebilecek bir kimliğe kavuşmasını sağlamaktadır (Köse, 2019: 50-51). Sonuç olarak hac ve umre dönüşü Müslüman bireylerde, bu ibadeti yerine getirmenin verdiği manevi hazla birlikte sosyal ve kültürel anlamda da önemli değişimler meydana gelebilmektedir.

Hac ve Umre Pazarının Ekonomik Etkisi

Dinlerin kutsal olarak kabul ettiği şehirlere yoğun bir turistik talep bulunmaktadır. Bu bağlamda dini seyahatlerin ekonomik etkileri yadsınamaz boyuttadır (Fourie vd., 2015). Suudi Arabistan da kutsal mekânları olan Mekke ve Medine ile tanınmaktadır. Dünyanın dört bir yanından her yıl hac ve umre için ülkeye gelen ziyaretçiler ülke turizminde hayati rol oynamaktadır (Alalmai vd., 2021). Hac ve umre seyahatleri Müslümanlar arasında Allah'a yakın olmak için bir araç olarak kullanılmakta (Henderson, 2011) ve Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı ülkelerden özellikle hac mevsiminde Kabe'yi tavaf etmek için yoğun bir talep bulunmaktadır. 20. yüzyılda ortalama 100 bin olan hacı sayısı, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde 2 milyon sınırına dayanmış ve çok sayıda hacı adayını sıra beklemektedir (Almuhrzi ve Alsawafi, 2017). Suudi Arabistan hükümeti mevcut talep karşısında çözüm olarak her ülke için Müslüman nüfusunun %1'i oranında bir hac kontenjanı ayırmaktadır. En çok kontenjan %26 oranla Suudi Arabistan'a ayrılmıştır. Daha sonra Endonezya (%9), Pakistan (%8) ve Hindistan (%7) gelmektedir. Türkiye'ye %3 kontenjan ayrılmıştır (Yumuşak ve Bilgin, 2021: 5-6). Bu sınırlama ve kontenjana rağmen hac mevsiminde her yıl 160'tan fazla ülkeden iki milyonu aşkın Müslüman Mekke'de Kabe'yi tavaf etmek için bir araya gelmektedir (Muneeza ve Mustapha, 2021). Bu rakama Suudi Arabistan vatandaşları da dahil edildiğinde üç milyonu aşkın kişinin olduğu söylenebilir (Osra vd., 2021: 1). Ülkelere göre hac maliyeti yolculuk mesafesi, araç tercihi, süre, konaklama kalitesi, komisyon ücretleri ve aracılık ücretlerine göre değişmekle birlikte 4100\$ seviyesindedir (Yumuşak ve Bilgin, 2021). Mekke'ye Ramazan umresi için yaklaşık 2 milyon, yılın kalan kısmında umre yapmak için yaklaşık 4 milyon kişi gelmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre Suudi Arabistan'ın hac ve umreden elde ettiği gelirin 80 milyar\$'ı aştığı ve bu gelirin zaman içinde katlanarak artacağı tahmin edilmektedir. Hac ülkenin istihdamına da önemli katkılar sağlamaktadır 1,2 milyon kişiye doğrudan, 591.000 kişiye de dolaylı olarak istihdam sağladığı düşünülmektedir (Alalmai vd., 2021: 669). 2016 yılı verilerine göre turizm ve seyahat sektörünün Suudi Arabistan'ın Gayri Safi Yurtiçi Milli Hasıllana (GSYİH) toplam katkısı %10,2, toplam istihdama katkısı %9,7, toplam

ihracata katkısı %5,8 oranında olmuştur. Gelecekte bu katkının artarak devam edeceği öngörülmektedir (Ali, 2018).

Suudi Arabistan; alt ve üstyapı, kapasite eksikliği gibi nedenlerden dolayı hac mevsiminde yoğun olan talebi karşılayamamaktadır. Suudi Arabistan 2030 vizyonunda; hac ve umre sistemin iyileştirilmesi, akıllı hac sisteminin daha etkin bir şekilde kullanılması, kapasitesinin kademeli olarak artırılması ve 2030 yılında 5 milyonu hac için olmak üzere ülkeye gelecek ziyaretçi sayısının 30 milyon kişiye çıkarılması hedeflenmektedir (Alalmi vd., 2021: 6). Özellikle hac ibadeti için yıllarca sıra beklemek zorunda olan Müslümanlar göz önüne alındığında bu hedefin yakalanabilmesi olasıdır. Bu hedef yakalandığında ülkenin hac ve umre seyahatlerinden elde edeceği doğrudan ve dolaylı gelirle birlikte istihdamın da artacağı ön görülebilir.

Türkiye’de Hac ve Umre Organizasyonuna Dair Mevzuat ile İlgili Kurum ve Kuruluşlar

Türkiye’de hac ve umre seyahatlerinin organizasyonu 19 Şubat 2013 tarih ve 28564 sayılı Resmi Gazetede Bakanlar Kurulu Kararı ile çıkarılan “Hac ve Umre Seyahatleri ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik” (URL-2) ve 1 Mayıs 2001 tarih ve 24389 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan “Seyahat Acentalarının Hac ve Umre Seyahati Düzenlemesine Dair Esasları Belirleyen Yönetmelik” çerçevesinde yürütülmektedir. İlgili yönetmelik A grubu işletme belgeli seyahat acentalarının Diyanet İşleri Başkanlığı’nın denetim ve gözetiminde hac ve umre seferleri organize etmeleriyle ilgili işlemleri kapsamaktadır (URL-3). 2006 yılından beri hacı ve umrecilerin %60’ını Diyanet İşleri Başkanlığı, %40’ını da A Grubu seyahat acentaları götürmektedir (Ergener, 2019: 194). Uygulamaya yönelik kurallar da Bakanlıklararası Hac ve Umre Kurulu ile Diyanet İşleri Başkanlığı çatısı altında oluşturulan Hac ve Umre Komisyonu tarafından belirlenmektedir. Kurul, Diyanet İşleri Başkanının başkanlığında; Gümrük ve Ticaret, İçişleri, Kültür ve Turizm, Maliye, Sağlık ve Ulaştırma Bakanlıklarının müsteşar veya müsteşar yardımcıları ile Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Seyahat Acentaları Birliği’nin birer temsilcisinden oluşmaktadır. Bu kurulun başlıca görevleri şunlardır (URL-4):

- Hac ve umre organizasyonunun yurt içi ve yurtdışında sorunsuz bir şekilde yürütülebilmesi için tedbirler almak,
- Hac ve umre mevsimine yönelik takvimi oluşturmak,
- Hac ve umreye gidişte kullanılacak ulaşım yolunu, giriş çıkış yapılacak sınır kapılarını ve hava limanlarını belirlemek,

- Hac ve umreye gideceklere verilecek malzeme ve nitelikleri belirlemek,
- Hacı adaylarının hangi yöntemlerle seçileceğine karar vermek,
- Hac ve umre düzenleyecek seyahat acentalarının başkanlıkla imzalayacakları şartname ve sözleşme hükümlerini oluşturmak ve sözleşme hükümlerine uymayan acentalara uygulanacak müeyyideleri belirlemek,
- Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından acentalara verilen idari hizmetler, personel desteği, denetim, gözetim, rehberlik, eğitim, sağlık gibi hizmetler karşılığında alınacak hizmet bedelini belirlemek,
- Teminatları belirlemek,
- Hac ve umreye gideceklere yönelik konaklama türlerini, tavan ücretlerini ve ön kayıt ücretlerini belirlemek,
- Kutsal yolculuğa katılacak bireylerin eşyalarının taşınmasına yönelik kural ve esasları belirlemek,
- Mekke ve Medine’de kiralanan otel, konaklama tesisi ve binaların niteliklerine karar vermek ve onların Harameyn’e olan uzaklıklarını belirlemek,
- Hac sezonunda farklı işlerde çalıştırılmak amacıyla Suudi Arabistan’a götürülecek nitelikli ve niteliksiz işçilerde, bu işçileri götürecek işletmelerde aranan şartlar ile bu konuyla ilgili kurum ve kuruluşların yapacağı işlere ve faaliyetlere yönelik kuralları düzenlemek,

Sıralanan bu temel görevler dışında Diyanet İşleri Başkanlığı hac ve umre yapmak isteyen kişilere konaklama ve beslenme konusunda da bazı seçenekler sunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı; hac ve umreye gitmek isteyen kişilere, oda tercihli konaklama türü ve otel tercihli konaklama türü olmak üzere iki konaklama seçeneği sunmaktadır. Söz konusu seçeneklere göre alınan ücret ve verilen hizmet değişmektedir. Oda tercihli konaklama türü; banyo ve tuvaleti içinde olan 2, 3 ve 4 kişilik odalarda konaklama yaptırılmakta kahvaltısı ve akşam yemeği tabldot, öğlen yemeği kumanya şeklinde verilmektedir. Otel konaklama türünde ise banyo ve tuvaleti içinde olan odalarda 2 veya 3 kişi kalmakta sözleşmeye göre 2 veya 3 öğün açık büfe usulü kahvaltı ve yemek verilmektedir. Her iki konaklama türü için Harem’e 1 km’den uzak olan mesafeler için servis hizmeti verilmektedir (URL-5).

Özetlenecek olunursa Hac ve Umre Kurulu, hac ve umre seyahatlerine katılacak insanların mağduriyet yaşamamaları için tedbirler almakta, konforlu ve sorunsuz bir seyahat gerçekleştirebilmeleri için kapsamlı bir planlama ve

organizasyon yapmakta, önemli kararlara imza atmakta ve alınan kararların ilgili bakanlıklar ve kuruluşlarca uygulamasını takip etmekte, her hangi bir sorunun ortaya çıkması durumunda gerekli önlemleri almakta olduğu ifade edilebilir.

Dini Seyahatler

Uzun bir tarihi olan dini seyahatler, insanlık tarihinde önemli bir yer tutmaktadır (Caidi, 2019). Bazı kaynaklar kutsal yerlere yapılan seyahatlerin 30.000 yıl öncesine kadar dayandığını ifade etmektedirler (Blackwell, 2007). İlkçağlardan itibaren insanların inançları gereği bazı dini sorumluluklarını yerine getirmek, inançlarına özgü kutsal yerleri görmek ve ziyaret etmek için seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Tarihi geçmişi oldukça eskiye dayanan dini nitelikli bu seyahatlere, günümüz dünyasında daha da ilgi duyulmaktadır (Süt, 2014). Dini içerikli seyahatler 20. yüzyılın son diliminde, özellikle de 1990'lı yıllarda büyük gelişmeler göstermiştir. İnanç Turizmi Zirvesi'nde gerçekleştirilen oturumlarda, uluslararası çapta inanç turizmi amacıyla seyahat edenlerin yıllık ortalamasının 300 milyon kişi olduğuna vurgu yapılmıştır. İnanç turizminin gün geçtikçe yaygınlaştığına ve bu turizm türünün sadece kutsal mekânlara yapılan dinsel amaçlı seyahatler olmaktan çıkarak daha geniş kitlelere yayılma eğiliminde olduğuna dikkat çekilmiştir. Günümüzde gelinen noktada, inanç turizmi bağlamında seyahat edenlerin artık eskisi gibi 50 yaş ve üzeri kişiler olmadığı, giderek gençlerin de bu tür seyahatlere yönelmeye başladıkları görülmektedir (Paksoy ve Al-Saifi, 2019).

Bireyin ekonomik ve yaşam standartlarının artması, ulaşım ve iletişim olanaklarının artması, bilginin hızlı yayılması gibi kolaylaştırıcı faktörler genel anlamda turizme, özel anlamda da inanç turizmine olan ilgiyi artırmaktadır (Süt, 2014). Dini turizmi çeşitli şekillerde özendirmek ve dünya genelinde daha iyi şartlarda seyahatlerin gerçekleştirilebilmesi için eğitim ve bilgi sağlamak amacıyla Dünya Dini Seyahat Birliği (WRTA) kurulmuştur. Bu ve benzeri birliklerin çabalarının etkisiyle inanç turizmi sektörünün gelecekte daha fazla gelişebileceği ön görülmektedir (Ayaz ve Eren, 2020: 286).

Din ve Turizm

Turizm, insanların sürekli ikamet ettiği yer dışında merak, gezme görme, eğlenme, dinlenme din, spor, sağlık gibi sebeplerle yaptığı seyahatler ve bu geçici yer değiştirme sırasında ortaya çıkan tüm olay ve ilişkiler şeklinde tanımlanabilmektedir. Antik çağlardan günümüze kadar seyahat motivasyonlarında bazı değişimler, trendler ve gelişmeler yaşanmıştır. Bununla birlikte kutsal mekânlara yapılan seyahatler tüm çağlarda insanların seyahat etmesine neden olan güçlü bir iç motif olarak karşımıza çıkmaktadır (Erbaş,

2002; Tekin, 2014). Hemen hemen bütün din ve inançlar, peygamberler veya dini rehberler vasıtasıyla kutsal şehirlerin ziyaretlerini mensuplarına dini bir vazife olarak emretmişlerdir. Bideci (2018), Antik çağlardan günümüze kadar her dönemde farklı şekil ve anlamda da olsa insanların bir inanç sistemine dahil olduğunu, söz konusu inanç sistemlerinin insanların tutum, davranış ve seyahatlerine kadar belirli bir oranda yön verdiğini ifade etmektedir. Din ve turizm her zaman yakın bir ilişki içinde olup, dini çekim unsurları seyahatlerin önemli bir motivasyonunu oluşturmaktadır (Blackwell, 2007; Henderson, 2011; Stefko vd., 2015; Tekin, 2017; Kömürcü ve Küçükaltan, 2020). Özellikle dinin toplumsal yapının temel ögesi olduğu ve davranışların dine bağlı olduğu toplumlarda din seyahatlerin başlıca denenerlerinden biri olmuştur (Doğan, 2004: 42). Anlaşılacağı üzere din en yaygın ve etkili sosyal bir kurum olarak bireysel ve toplumsal davranışlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (El-Ghory, 2016).

İnsanlar; inançlarının yükümlülüklerini yerine getirmek veya inançları gereği kendilerini daha huzurlu hissetmek için kutsal mekânları ziyaret etmeleri genel anlamda inanç turizmi kapsamında ele alınabilir (Tekin, 2014: 750). İnanç turizmi; bireylerin sürekli yaşadıkları, çalıştıkları ve asıl gereksinimlerini giderdikleri destinasyonun dışına inanç çekim merkezlerine, dinsel inançlarının gereğini yerine getirmek amacıyla yaptıkları seyahatler ve bu seyahatler sırasında doğan olay ve ilişkilerin tamamıdır (Yaylı ve Sürücü: 2016: 99). İnanç turizmi genel olarak hac ve umre seyahatleri şeklinde grup veya bireysel seyahatlerdir. Bu seyahatler, bazı dinler için önemli dini olayların yıl dönümlerinde veya belirli zamanlarda yapılan etkinlikler, ayinler, dini tören ve toplantılar ile belirli bir güzergâhta bulunan dini merkezleri ve yapıları ziyaret etme şeklinde gerçekleştirilmektedir (Şaman, 2009: 10). Milyonlarca Müslüman Mekke, Medine, Kerbela ve Kudüs'ü, Hıristiyanlar Efes, İznik, Hatay, Venedik ve Roma'yı Yahudiler Kudüs, El Halil, Tiberya ve Safed'i, Budistler Bodh Gaya, Sarnath ve Lhasa'yı, Hinduiler Ayodhya, Mathura, Haridwar gibi kutsal destinasyonları ve bu destinasyonlarda bulunan tapınak, cami, türbe, kilise, manastır, katedral, havra gibi kutsal mabetleri ziyaret etmekte ve dini bayram, festival, ayin gibi ritüellere katılmaktadırlar.

Dini Seyahatlerin Turizmle İlişkisi

Din insan hayatının her aşamasında etkisini göstermiş, ilk insandan günümüze kadar insanların hayatına yön vermiş ve yön vermeye devam etmektedir (Weidenfeld ve Ron, 2008). Din, eskiden olduğu gibi günümüzde de insanların, sosyal yapısının, kültürünün temel unsuru ve dinamizi olma özelliğini korumakta, toplumların değer yargılarının, sosyal

ilişkilerinin, ahlaki yaşamının oluşmasında ve şekillenmesinde rolünü devam ettirmektedir (Erkol, 2012). Dini bağlılık turizm hareketleri üzerinde de doğrudan ve dolaylı etkiye sahiptir (Fourie vd., 2015). Nitekim turizm ilk olarak kutsal mekânların ziyareti ile başlamıştır (Şen vd., 2015). Kabileci, ulusal ve uluslararası dinlerin hepsinde kutsal olarak görülen mekânlara seyahat özendirilmeye çalışılmaktadır (Erbaş, 2002; El-Gohary, 2016). Buna paralel olarak bütün inanç sistemlerinde geçmişten günümüze kadar hac yerleri ve kutsal mabetler turizm olayının vazgeçilemez mekânları olmuştur (Küçük, 2013). Kutsal mekânların ziyaretin sebebi; çeşitli dini vecibeleri yerine getirmek, ayinlere, merasimlere, festivallere katılmak (Süt, 2014), inançlarına ait kutsal mabetleri görmek, manevi bir huzura ulaşmak, sıkıntılardan kurtulmak (Blackwell, 2007), gidilen mekânın kutsiyetinin meydana getireceği maddi, manevi ve ahlaki kazanımları elde etmektir (Erbaş, 2002). Diğer taraftan dini yakınlık da insanların seyahat etme kararlarında, destinasyon seçimlerinde (Fourie vd., 2015) ve turistik ürün tercihleri gibi turist davranışlarında önemli bir etkiye sahiptir (Zamani-Farahani ve Eid, 2016). Bu bağlamda dini amaçlı seyahat motivasyonları kişilerin mensup oldukları din ve inanç sistemi, yapılacak faaliyete ve konaklama olanaklarına göre farklılık gösterebilmektedir (Olsen, 2013).

Kutsal mekânlarda yaşamayan insanların kutsal mekânları ziyaret etmek için seyahat etmeleri turizm faaliyetlerini meydana getirmektedir (El-Gohary, 2016). Dinlerde turizm olgusu çoğunlukla mensuplarının inançları gereği kutsal olan mekânları görme, o mekânlarda ibadet etme, din liderlerinin mezarlarını ziyaret etme ve mensup olduğu dini başka coğrafyalara ulaştırmak amacıyla yapılan seyahatler olarak değerlendirmek mümkündür (Taş, 2015). Ancak günümüzde insanlar dini inanç merkezlerini sadece ibadet etmek için ziyaret etmemektedir. Bu mekânların tarihi özelliği, sanatsal niteliği, kutsallığı ve diğer özellikleri de turistlerin ilgisini çekmektedir (Süt, 2014). Dini mekânlardaki uygulamaları yerinde görmek, yapılan ibadete tanıklık etmek ve dini törene katılma eğilimi de bulunmaktadır. Cami, kilise, havra veya bir tapınakta dini bir etkinlik ve ritüel esnasında yapılan ziyaretler turistler için oldukça anlamlı ve çekici olabilmektedir. Özel kutlama ve dini festivallerin ziyaretçilerde daha fazla heyecan ve coşku oluşturduğu bilinmektedir. Turistler ziyaret ettiği kutsal mekânları ölümsüzleştirmek ve hatıralarında yaşatmak için fotoğraflar çekmekte, hatıra eşyaları ve hediyeler satın almakta oradaki ulaşım araçları, konaklama ve yiyecek içecek işletmelerinin hizmetlerinden faydalanmak suretiyle turizm hareketlerinin canlanmasını sağlamaktadırlar (Küçük, 2013).

Hac ve Umrenin Turizmle İlişkisi

Maddi imkânları olan Müslümanların hac ibadetini yerine getirmek için sürekli ikamet ettiği yerden geçici bir süreliğine kutsal topraklar olarak nitelenen Mekke ve Medine'ye seyahat etmesi, oralarda herhangi ticari bir faaliyette bulunmaması, belli bir süreliğine ikamet etmesi ve tekrar asli ikametine dönmesi turist tanımına uymakta ve turizm faaliyeti olarak ifade edilebilir. Turizm sektörünün önemli unsurlarından olan transfer, ağırlama, rehberlik hizmetleri hac ve umre seyahatlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu yönüyle de hac ve umre organizasyonlarının turizmle ilişkili olduğu söylenebilir.

Birçok araştırma hac ve umre seyahatlerinin turizmle ilişkili olduğunu ve bir turizm olayı olduğunu ortaya koymaktadır, bazıları ise bu yolculuğun sadece turizmle ifade edilemeyecek kadar kapsamlı ve manevi bir yolculuk olduğunu ileri sürmektedirler. Küçük (2013), bütün inanç sistemlerinde olduğu gibi İslam dininde de Kâbe ve kutsal mabetlerin turizm olayının vazgeçilemez mekânları olduğunu ifade etmektedir. Şen vd., (2015), hac ve umrenin ibadet amacıyla yapılan seyahatler olduğunu altını çizmekte, bu yolculuk esnasında yolculuk, konaklama, yeme içme, rehberlik gibi hizmet ve organizasyonların turizm açısından ele alınması ve inanç turizmi kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu görüşe paralel olarak Vukonic (1996), Müslümanlar için inanç turizmi denildiğinde din amacıyla yapılan her türlü seyahatin, özellikle de hac ve umre seyahatlerinin akla geldiğini ve hacin turizmle pek çok açıdan ortak noktası olduğunu ifade etmektedir. Kömürcü ve Küçükaltan (2020), hac seyahatlerini bir turizm çeşidi olarak ele alan 124 ulusal ve uluslararası makaleyi incelemiştir. Bu makalelerden %81,45'inin hac seyahatlerini inanç turizmi, %16,93'ünün etkinlik turizmi, %1,61'inin de hem inanç hem de etkinlik turizmi kapsamında değerlendirdiğini belirtmektedir. Ancak İslam dininde önemli bir yeri olan hac ve umre seyahatlerini sadece etkinlik ve inanç turizmi bağlamında kısıtlanmamalıdır. Son yıllarda literatüre yeni girmeye başlayan İslami turizm bağlamında değerlendirmek daha uygun olabilir. Luz (2020), hacin hangi turizm kategorisi içerisinde yer alması gerektiği noktasında bir muammanın olduğunu, hacin İslam dininin bir emir olduğunu ve dini motivasyonlu diğer dinlerdeki hac seyahatlerden farklı olduğunu ve bu yönde değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Benzer şekilde Şen (2003), hacin diğer turistik ziyaretlerden farklı olduğunu altını çizmekte, bu yolculuğun bir benzeri olmayan eşsiz bir seyahat olduğunu, aslında her insanın dünyadaki manevi bir yolculuğunun özeti olduğunu ifade etmektedir.

Türkiye’de Hac ve Umre Organizasyonuna Yönelik Uygulamalar

Türkiye’de hac organizasyonları genellikle 5 haftalık zaman dilimini kapsamaktadır. İlk giden kabileler Cidde Havaalanı’ndan Medine’ye geçmekte, orada 40 vakit namaz kılmak için 8 ile 10 gün arasında kalınmaktadır. Daha sonra Kâbe’yi tavaf, oradaki kutsal mekânları ziyaret etmek ve hacı olabilmek için zorunlu olan ibadetleri yerine getirmek üzere Mekke’ye geçilmektedir. Kurban Bayramı’nın dördüncü gününden sonra Türkiye’ye dönüşler başlamaktadır. Sonlara doğru giden kabileler ise Cidde Havaalanı’ndan doğrudan Mekke’de geçmekte, hac ibadetinin gereklerini yerine getirdikten sonra, Medine’ye geçmekte orada 8 ile 10 gün kaldıktan sonra Cidde Havaalanı’ndan Türkiye’ye dönüşler yapılmaktadır.

Umre organizasyonları hac mevsimi dışında tüm yıl yapılabilmektedir. Bu organizasyonların en kısa olanı 3 günlük olup sadece Mekke ve Kâbe’yi tavaf etme programını içermektedir. Diğer organizasyonlar genellikle 1 hafta, 11 gün veya 2 haftalık programlar şeklindedir. Ramazan ayına özgü olan umre programlarından birincisi Ramazan’ın son 15 gününü kapsamaktadır. İkincisi tüm Ramazan ayını kapsayacak şekilde 35 ile 40 gün arasında sürebilmektedir. Türkiye’den organize edilen umre programları ağırlıklı olarak Ramazan ayı, kandiller, Şevval ayı, yarıyıl tatili takvimi başta olmak üzere, yılın farklı zaman dilimlerini kapsayacak şekildedir. Umre programları da genellikle hac organizasyonunda olduğu gibi Mekke, Medine ve buralardaki kutsal mabetleri kapsamaktadır. Ancak son yıllarda Kudüs bağlantılı umre programları da düzenlenmektedir.

Sonuç

Din ilk insandan günümüze kadar insan hayatının her aşamasında etkisini göstermiştir. Bütün dinlerde olduğu gibi İslam dininde de seyahatler teşvik edilmektedir. İslam dininde hac ibadeti İslam’ın beş temel şartından biridir. Yeterli ekonomik güce sahip olan her Müslümanın hayatında bir kez hac yapması ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere bir zorunluluktur. Umre ise gönüllülük esasına dayanan yapılmasının dinen manevi yönden birçok faydası olduğuna inanılan bir seyahattir. Hac ve umre seyahatleri bu bakımdan Müslümanlar için önem arz etmekte ve maddi durumu uygun olan Müslümanlar hacı olabilmek için adeta yarışmaktadır. Hac ibadeti belirli zaman diliminde yapılabilen bir ibadet olması ve hacca olan yoğun talepten dolayı Suudi Arabistan Devleti hacı kotası uygulamaktadır. 1989’da Amman’da alınan karar gereğince Suudi Arabistan devleti her yıl Müslümanların yaşadığı her bir ülkeye yönelik yerleşik Müslüman nüfusun yaklaşık %1’i oranında hacı kotası tahsis etmektedir (Yumuşak, 2021:

4). Hacca gitmek isteyen Müslümanlar bu nedenle yıllarca sıra beklemek zorundadırlar. Diğer turizm türlerinin hiç birinde yıllarca sıra beklemek söz konusu değildir. Buradan çıkarılabilecek sonuç hac seyahatinin sadece turistik bir faaliyet olarak açıklanamayacağı gerçeğidir. Bu seyahatin turizm ötesi ilahi çağrıya cevap niteliğinde bir yolculuk olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan Müslümanlar hac sırasının ne zaman kendilerine geleceğini bilemediklerinden dolayı umreye yönelebilmektedirler. Çünkü umrede zaman sınırlaması bulunmamaktadır.

Hac ve umre seyahatleri ibadetin yanı sıra Müslüman toplumu için büyük bir kongre niteliğini de taşımaktadır. Müslüman toplumların birbirleriyle tanışma, iletişim, paylaşma, kardeşlik ruhunu geliştirme, bir bütünün parçası olarak ortak sorunların çözümü noktasında görüşmeler yapmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır. Herkes birbirlerinin tanışması, iyiliği, Müslümanların ve insanlığın kurtuluşu ve mutluluğu için Allah'a el açıp yalvarmaktadır. Öte yandan hac ve umre seyahatleri bir turizm faaliyeti olarak uzun süreli konaklama içeren seyahatler olup Suudi Arabistan ekonomisine de önemli katkılar sağlamaktadır.

Kaynakça

- Abidoğlu, İ. (2021). Bir Sosyal Fenomen Olarak Hac Olgusu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aizatullov, R. (2013). Zekât, Hac ve Umre Konularında Hanefi ve Şafiilerin Farklı Görüşleri ve Dayandığı Delille, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Alalmal, A., Arun, A. & Arif, M. (2021). Role of Hajj and Umrah (Pilgrimage Tourism) in Saudi Arabian Economy, *International Journal of Mechanical and Production*, 10(5), 669-674.
- Alammash, S. A., Guo, P. S. & Vinnikova, A. (2021). Saudi Arabia and The Heart of Islam in Vision 2030: Impact on International Relations, *Arab Journal for Scientific Publishing (AJSP)*.
- Ali, A. (2018). Travel and Tourism: Growth Potentials and Contribution to The GDP of Saudi Arabia, *Problems and Perspectives in Management*, 16(1), 417-427.
- Almuhri, H. M. & Alsawafi, A. M. (2017). Muslim Perspectives on Spiritual and Religious Travel Beyond Hajj: Toward Understanding Motivations for Umrah Travel in Oman, *Tourism Management Perspectives*, 24, 235-242.
- Ayaz, N. & Eren, M. (2020). Türkiye’de İnanç Turizmi Üzerine Nitel Bir Araştırma, *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 284-300.
- Bianchi, R. R. (2017). Reimagining the Hajj, *Social Sciences*, 6(36), 1-26.
- Bideci, M. (2018). Hac Turizmine Katılan Turistlerin Deneyimleri: Meryem Ana Evi Örneğinde Bir Ölçek Geliştirme Çalışması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Blackwell, R. (2007). Motivations of Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals and Events. (Edt.: Razaq Raj & Nigel D. Morpeth) *Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management an International Perspective*, Wallingford: CAB International.
- Caidi, N. (2019). Pilgrimage to Hajj: An Information Journey, *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 3(1), 44-76.
- Doğan, Z. (2004). *Turizmin Sosyo-Kültürel Temelleri*, İkinci Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- El-Gohary, H. (2016). Halal Tourism, is It Really Halal?, *Tourism Management Perspectives*, 19, 124-130.
- El Hanandeh, A. (2013). Quantifying The Carbon Footprint of Religious Tourism: The Case of Hajj, *Journal of Cleaner Production*, 52, 53-60.
- Erbaş, A. (2002). İslam Dışı Dinlerde Hac, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(5), 97-121.

- Ergener, R. (2019). Hac ve Umre Seyahatleri, (Edt.: Orhan İçöz & Muzaffer Uysal) Turizm Ansiklopedisi Türkiye, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Fourie, J., Rosselló, J. & Santana-Gallego, M. (2015). Religion, Religious Diversity and Tourism, *Kyklos*, 68(1), 51-64.
- Henderson, J. C. (2011). Religious Tourism and Its Management: The Hajj in Saudi Arabia, *International Journal of Tourism Research*, 13(6), 541-552.
- Karagöz, İ., Keskin, M. & Altuntaş, H. (2018). Hac İlmihali, 13. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kılıç, H. & Yılmaz, S. (2022). Hadislerde Umrenin Yeri ve Önemi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 9(2), 190-206.
- Kotan, A. (2021). İslam Öncesinde Umre ve Hac İbadeti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Kömürcü, S. & Küçükaltan, E. G. (2020). Etkinlik Turizmi ve İnanç Turizmi Paradoksu: Hac Seyahatlerinin Turizm Yazınındaki Yerini Belirlemeye Yönelik Bibliyometrik Bir Analizi, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(15), 2720-2745.
- Köse, S. (2019). Hac İbadetinin Toplumsal Açından Önemi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Kuran-ı Kerim. Bakara Suresi, 196. ayet
- Kuran-ı Kerim. Ali İmran Suresi, 97. ayet
- Kuran-ı Kerim. Hac Suresi, 27. ayet
- Külçür, C. (2019). İnanç Turizmine Katılan Bireylerin Ziyaret Edilen Destinasyona Yönelik Memnuniyetlerinin Belirlenmesi: Suudi Arabistan'ı Ziyaret Eden Hac ve Umre Turistleri Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Küçük, M. A. (2013). Din-Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslamiyet'te Hac Uygulamasına Genel Bakış, *Dini Araştırmalar*, 16(42), 101-128.
- Luz, N. (2020). Pilgrimage and Religious Tourism in Islam, *Annals of Tourism Research*, 82, 1-9.
- Muneeza, A. & Mustapha, Z. (2019). COVID-19: It's Impact in Hajj and Umrah and A Future Direction, *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 12(5), 661-679.

- Olsen, D. H. (2013). A Scalar Comparison of Motivations and Expectations of Experience within The Religious Tourism Market, *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 1(1), 41-61.
- Osra, F. A., Alzahrani, J. S., Alsoufi, M. S., Osra, O. A. & Mirza, A. Z. (2021). Environmental and Economic Sustainability in The Hajj System, *Arabian Journal of Geosciences*, 14, 1-15.
- Öz, N. (2021). İslam'da Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Boyutu, *Dini Araştırmalar*, 24(61), 595-614.
- Özdemir, A. (2017). Umre Yolculuğunun Önemi ve Sağlayacağı Kazanımlar, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 4(10), 1-11.
- Paksoy, S. & Al-Saifi, D. İ. Y. (2019). İslam Dünyasında İnanç Turizmin Yeri ve Önemi: Kudüs Örneği, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 6(13), 22-30.
- Rountree, K. (2002). Goddess Pilgrims As Tourists: Inscribing The Body Through Sacred Travel, *Sociology of Religion*, 63(4), 475-496.
- Stefko, R., Kiraova, A. & Mudrik, M. (2015). Strategic Marketing Communication in Pilgrimage Tourism, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 423-430.
- Süt, A. (2014). İslam ve Turizm İlişkisi, *Turkish Studies*, 9(11), 479-497.
- Şen, L. M., Zengin, B. & Taş, M. (2015). Hac ve Umre Organizasyonlarında Müşteri Memnuniyeti: Sakarya İli Alan Araştırması, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(4), 92-103.
- Şaman, E. (2009). Mersin İli İnanç Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi: Mersin'de İnanç Turizmine Katılanlar Üzerine Bir Araştırma, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Şen, N. (2013). Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Yönden Değeri, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Taş, M. (2015). İnanç Turizmi Kapsamında Umre Seyahatlerine Katılan Müşterilerin Memnuniyeti Üzerine Bir Araştırma, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Tekin, Ö. A. (2014). İslami Turizm: Dünyadaki ve Türkiye'deki Genel Durum Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 750-766.
- Tutar, A. (2001). İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliği Tesisi, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 75-86.
- Vukonić, B. (1996). *Tourism and Religion*, London: Emerald Group Publishing Limited.

- Weidenfeld, A. & Ron, A. (2008). Religious Needs in The Tourism Industry, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 19(2), 357-361.
- Yalçınkaya, E. (2011). Hac Psikolojisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yaylı, A. & Sürücü, Ö. (2016). Özel İlgi Turizmi, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yumuşak, İ. G. & Bilgin, R. (2021). Hac İbadetinin Mali Zorluklarını Aşmada Bir Model Önerisi: Türkiye Hac Sandığı, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFĐ)*, 7(1), 1-32.
- Zamani-Farahani, H. & Eid, R. (2016). Muslim World: A Study of Tourism & Pilgrimage Among OIC Member States, *Tourism Management Perspectives*, 19, 144-149.
- URL-1. İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/umre>, E.T.: 08.03.2023.
- URL-2. Resmi Gazete (2013). Hac ve Umre Seyahatleri İle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/02/20130219-4.htm>, E.T.: 23.02.2023.
- URL-3. Resmi Gazete (2001). Seyahat Acentalarının Hac ve Umre Seferi Düzenlemelerine Dair Esasları Belirleyen Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/05/20010501.htm>, E.T.: 23.02.2023.
- URL-4. Diyanet İşleri Başkanlığı Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü Mevzuatı, <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Hac%20mevzuati.pdf>, E. T.: 25.03.2023.
- URL-5. Diyanet İşleri Başkanlığı Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Otel tercihli ve konaklama umre programları, <https://hacumre.diyaret.gov.tr/Documents/20222023%201.%20D%C3%96NEM%20UMRE%20TURLARI%20C4%BOLAN.pdf>, E.T.: 27.02.2023.